

MUS'AB B. ZÜBEYR VE SİYASİ FAALİYETLERİ

Mus'ab b. al-Zubayr and His Political Activities

İsmail PIRLANTA

Prof. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, Yozgat, Türkiye.

Prof., Yozgat Bozok University Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Siyer-i Nebi and Islamic History Department, Yozgat, Turkey.

ip-66@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8689-3991.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 27 Eylül / September 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 26 Ekim / October 2023

Yayın Tarihi / Published: 31 Aralık / December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2023

Cilt / Volume: 24 Sayfa / Pages: 53-86.

Atrf / Citation: Pirlanta, İsmail. "Mus'ab b. Zübeyr ve Siyasi Faaliyetleri [Mus'ab b. al-Zubayr and His Political Activities]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER] 24 (Aralık / December 2023): 53-86.

<https://doi.org/10.51553/bozifder.1367482>

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**İsmail PIRLANTA**).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Yezîd b. Muâviye'nin ölümünün ardından sıkıntılı bir sürece giren Emevî Devleti Mervân b. Hakem'in başa gelmesiyle toparlanmaya çalışırken Mekke'de halifelîğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr giderek güçlenmekteydi. Nitekim Şam bölgesi haricinde neredeyse tüm İslam beldeleri onun hâkimiyetini tanımıştı. Onun dokuz yıllık iktidarının en önemli mimarlarından birisi daima yanında olan kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'dir. O, babasının vefatından sonra terbiyesi altında büyüdüğü ağabeyine daima vefalı davranmıştır. Öyle ki ağabeyinin iktidarının ikbali için samimi dostu Abdülmelik b. Mervân'a karşı savaşmaktan geri durmamış, Deyrülçâselik Savaşı'nda ihanete uğrayıp yalnız kaldığında bile Abdülmelik'in emanını asla kabul etmemiştir. Küçük yaşta yetim kalan ancak Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'nın terbiye ettiği, ilmi yönü güçlü bir aile arasında büyüyen Mus'ab b. Zübeyr fiziksel çekiciliğinin yanında ibadete düşkünlüğü ve takvasıyla da kendinden söz ettiren birisi olmuştur. Yetiştirdiği dönemin siyasi konjonktürünün etkisiyle kendisini bu olayların içerisinde bulan Mus'ab b. Zübeyr kaderin kendisine belirlediği rolü layığıyla yerine getirmiş, verdiği isabetli veya hatalı kararlarla İslam tarihinin mümtaz şahsiyetleri arasındaki yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Mus'ab b. Zübeyr, Abdullah b. Zübeyr, Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekâfi, Abdülmelik b. Mervân, Deyrülçâselik Savaşı.

Abstract

While the Umayyad State which entered the process of disintegration after the death of Yazîd b. Mu'âwiya was trying to recover after the Marwân b. al-Hakam came to power, 'Abdallâh b. al-Zubayr who declared his caliphate in Mecca was getting stronger and stronger. As a matter of fact, almost all Islamic lands, except the Damascus region, recognized his sovereignty. One of the most important actors of his nine-year rule was his brother Mus'ab b. al-Zubayr. After his father's death, he was always loyal to his older brother, under whose tutelage he grew up. So much so that, for the prosperity of his brother's power, he did not refrain from fighting against his sincere friend 'Abd al-Malik b. Marwân. Even when he was betrayed and left alone in the Battle of Dayr al-Jâthalîq, he never accepted 'Abd al-Malik's act of grace. Mus'ab b. al-Zubayr who orphaned at a young age but was educated by Asmâ' bint Abî Bakr and grew up in a family with strong scientific knowledge also became a person who made a name for himself with his devotion to worship and piety, in addition to his physical attractiveness. Mus'ab b. al-Zubayr found himself in these events under the influence of the political conjuncture of the period in which he grew up and he fulfilled the role that fate had assigned to him. Thus, he took his place among the distinguished figures of Islamic history with the right or wrong decisions he made.

Keywords: History of Islam, Mus'ab b. al-Zubayr, 'Abdallâh b. al-Zubayr, Al-Mukhtâr b. Abî 'Ubayd al-Thaqafi, 'Abd al-Malik b. Marwân, Battle of Dayr al-Jâthalîq.

Giriş

İslam tarihinde Zübeyr b. Avvâm ve geride bıraktığı oğullarının bıraktığı izler mühim bir yer teşkil etmektedir. Nitekim onlar gerek Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn gerekse Emevîler döneminde çok

önemli olayların içerisinde kendilerine yer bulmuşlar ve mühim görevler üstlenmişlerdir. Allah Rasulü'nün halasının oğlu, ailenin atası Zübeyr b. Avvâm, aynı zamanda Hz. Peygamber'in havarisi lakabıyla meşhurdur. Hz. Ali'nin halifelîği sürecinde takındığı tutum ve Cemel Savaşı'na kadar giden olaylar silsilesine dâhil olması onun, İslam tarihçilerinin tartıştığı kişiler arasında yer almasını sağlamıştır. Büyük oğlu Abdullah yetişme tarzı ve ilmi seviyesiyle meşhur abâdile¹ taifesinin içerisinde kendisine yer bulmuştur. Onu İslam tarihinde asıl meşhur eden şey 64/683 yılında Şam bölgesi haricinde neredeyse tüm İslam beldelerini tek idare altında birleştirmesi ve buraları dokuz yıl yönetmesidir. Küçük oğul Mus'ab ise ailenin diğer fertleri gibi hem ilim yolunda mesafe almış hem de ağabeyi Abdullah'ın iktidarında onu hiç terk etmeyerek en önemli destekçisi olmuştur.

Mus'ab b. Zübeyr ağabeyine bağlı olarak altı yıl kadar devam eden valilik döneminde olumlu ya da olumsuz birçok önemli icraatlara imza atmıştır. Medine'yi işgal etmek üzere Rebeze'ye gelen Emevî ordusunu yenilgiye uğratması, Kûfe'de isyan eden Muhtâr es-Sekafi'yi bertaraf etmesi gibi siyasi pek çok başarı kazanmasının yanında idari ve sosyal yönden de başarılı çalışmalar yapmıştır. Hem ekonomik hem de toplumsal istikrarsızlığı çözümlenerek, ahalinin yıldığı isyanları bastırarak, tebaanın refah ve gelir seviyesini yükselterek, asayiş ve huzuru sağlayarak halkın genelinin sevgisini kazanmıştır. Bütün bunları Mus'ab b. Zübeyr'in olumlu icraatları olarak saymak mümkündür. Muhtâr'ı yenip onun isyanını bastırdıktan sonra kendisine teslim olan askerlere hiçbir tahkikat yaptırmadan ve suçlu suçsuz ayırt etmeksizin ölüm emrini vermesi Mus'ab'ın iktidarının hatalı kararlarının başında gelmektedir.

Emevî Devleti'nde yönetimin Mervânî kola devröldeği zaman diliminde gelişen olaylarda aktif rol alan Mus'ab b. Zübeyr'in merkeze alındığı bir çalışma, yukarıda zikredilen bilgiler ışığında hem Abdullah b. Zübeyr iktidarının sona ermesi hem de Abdülmelik b. Mervân iktidarının kuvvetlenmesi bahsinin anlaşılmasına kuşkusuz yardımcı ola-

¹ "İlimleriyle ve özellikle verdikleri fetvalarla meşhur olan Abdullah adlı dört sahâbî hakkında kullanılır. Bu kişiler Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Amr b. Âs'tır." Raşit Küçük, "Abâdile", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/7.

çaktır. Bu bağlamda kaleme aldığımız makalemizi onun hayatı ve siyasi faaliyetleri ana başlıkları altında incelemeyi uygun gördük.

1. Mus'ab b. Zübeyr'in Hayatı

Mus'ab b. Zübeyr 33/653 yılında Medine'de doğmuştur.² Babası, Zübeyr b. Avvâm, annesi ise Rebab bt. Uneyf'tir.³ Onun nesep şeceresini kaynaklar Mus'ab b. Zübeyr b. Avvâm b. Huveylid b. Esed b. Abdüluzza b. Kusay b. Kilab b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Galib şeklinde vermektedir.⁴ Söz konusu şecereden de anlaşıldığı üzere Kureyş kabilesinin Esed b. Abdüluzza koluna mensuptur. Mus'ab b. Zübeyr'in soyu, büyük halası Hz. Hatice ve babaannesi Hz. Safiyye'nin karşılıklı evlilikleri vesilesiyle Hz. Peygamber'in soyuyla birleşmektedir.⁵

Kaynaklar Mus'ab b. Zübeyr'in birçok nisbesini zikretmektedir. ez-Zübeyrî,⁶ el-Kuraşî,⁷ el-Esedî⁸ ve el-Medenî⁹ bunlar arasındadır. Ayrıca onun Ebû Abdullah,¹⁰ Ebû Abdurrahman¹¹ ve Ebû İsa¹² şeklinde üç

² Şihâbüddîn Ebu'l-Fazl Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-menfa'a*, thk. İkrâmullah İmdad el-Hak (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996/1417), 2/263.

³ Halîfe b. Hayyât, *Kitâbu't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Bağdat: Matbaatü'l-Âni, 1967/1387), 241; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 13/105; Ebu'l-Kasım Ali İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimeşk*, thk. Muhibbu'd-Din Ebû Said Ömer bin Ğarame el-Amrî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995), 16/210- 215; Şemseddîn Muhammed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 4/141; İrfan Aycan, "Mus'ab b. Zübeyr", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/227.

⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 13/105; Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1990), 8/322; İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimeşk*, 16/210.

⁵ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Fatih Akkoca, *Mus'ab b. Zübeyr'in (v. 72/691) Hayatı ve Şahsiyeti* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 23.

⁶ İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimeşk*, 16/210.

⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 13/105; İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimeşk*, 16/214; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/317; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/140; İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-menfa'a*, 2/263.

⁸ Muhammed b. İsmail Buhârî, *Târihu'l-kebir* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, ts.), 7/350; İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-menfa'a*, 2/263.

⁹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1990), 5/524.

¹⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dârü Sâdır, ts.), 8/182; Halîfe b. Hayyât, *Kitâbu't-Tabakât*, 241; Buhârî, *Târihu'l-kebir*, 7/350; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 13/105; İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimeşk*, 16/210-215; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/322.

¹¹ İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimeşk*, 16/214.

¹² İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimeşk*, 16/210; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 4/524.

farklı künyesi de zikredilmektedir. Onun üç farklı lakabı vardır. Bunlardan biri, “Âniyetu'n-Nahl”dir. Bal küpü anlamında olan bu lakap Mus'ab b. Zübeyr'in cömert ve ikram sahibi oluşunu simgelemektedir.¹³ İkinci lakabı “Cezzâr”dır. Deve kasabı anlamındaki söz konusu lakabı Mus'ab b. Zübeyr bizzat kendisi için kullanmıştır.¹⁴ Üçüncüsünü ise ona eşi Sükeyne bt. Hüseyin vermiştir. “Melikü'ş-Şa'b” olan bu lakap halkın kralı anlamındadır.¹⁵

Mus'ab b. Zübeyr'in onu erkek, dokuzu kız olmak üzere toplam on dokuz kardeşi vardır. Bunlardan ikisi ile öz kardeş olan Mus'ab b. Zübeyr diğerleriyle baba bir kardeştir. Öz kardeşlerinin isimleri Hamza b. Zübeyr¹⁶ ve Ramle bt. Zübeyr'dir.¹⁷ Öte yandan kaynaklar Mus'ab b. Zübeyr'in üç hanımından bahsetmektedir. Bunlar; Âişe bt. Talha, Sükeyne bt. Hüseyin ve Fatıma bt. Abdullah'tır. Bu hanımlardan Fatıma bt. Abdullah'ın Mus'ab'ın en büyük oğlu olan İsa'nın annesi olması hasebiyle ilk hanımı olduğu kabul edilmektedir.¹⁸ Mus'ab b. Zübeyr'in Kâbe'nin bitişiğindeki Hicr-i İsmail'de Âişe bt. Talha ve Sükeyne bt. Hüseyin ile evlenmesini nasip etmesi için Allah'a dua ettiği anlatılmaktadır.¹⁹ O, Basra valiliğine atanmasından sonra önce Âişe bt. Talha ile daha sonra Sükeyne bt. Hüseyin ile evlenmiştir. Söz konusu hanımlardan başka Mus'ab b. Zübeyr'in yedi cariyesinden daha çocukları olmuştur.

¹³ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimeşk*, 16/212.

¹⁴ Ahmed b. Muhammed el-Fakih b. Abdırabbih, *el-İkdu'l-ferid*, thk. Abdülaziz er-Râhinî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983/1404), 5/152; İzzeddün Ebu'l-Hasan Ali b. el-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kadî (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1987), 4/64.

¹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimeşk*, 16/245.

¹⁶ Mahmud Şakir, *Târîhu'l-İslâmî* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2000), 4/137-138.

¹⁷ Ebü Abdullah el-Kureşî Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheratu nesebi Kureyş ve ahbâruhü*, thk. Abbas Hanî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 1/220; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimeşk*, 16/214. Konuyla ilgili ayrıca bk. Akkoca, *Mus'ab b. Zübeyr'in (v. 72/691) Hayatı ve Şahsiyeti*, 28-31.

¹⁸ Ebü Abdullah Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab ez-Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureyş* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1953), 221; Akkoca, *Mus'ab b. Zübeyr'in (v. 72/691) Hayatı ve Şahsiyeti*, 31.

¹⁹ Ahmed b. Yahya Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr – Riyad Zirikli (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996), 7/22; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimeşk*, 16/219; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzi, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûki ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata – Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992/1412), 6/134; Mahmud b. Şakir el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 4/143; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/320.

Mus'ab b. Zübeyr'in hanım ve cariyelerinden on biri erkek, üçü de kız olmak üzere toplam on dört çocuğu olmuştur. Bu çocukların anneleriyle birlikte isimleri şu şekildedir: İsa b. Mus'ab: Annesi, Fatıma bt. Abdullah'tır. Ukkâşe b. Mus'ab: Fatıma bt. Abdullah'tan doğmuştur. Abdullah b. Mus'ab: Annesi, Âişe bt. Talha b. Ubeydullah'tır. Muhammed b. Mus'ab: Annesi, Âişe bt. Talha b. Ubeydullah'tır. Hamza b. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Âsım b. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Ömer b. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Hudayr b. Mus'ab (Mus'ab b. Mus'ab): Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Sa'd b. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Münzir b. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Cafer b. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Rebab bt. Mus'ab: Annesi, Sükeyne bt. Hüseyin b. Ali'dir. Sükeyne bt. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir.²⁰

Mus'ab b. Zübeyr 3 yaşındayken babası şehit olunca ağabeyi Abdullah'ın himayesine girmiş,²¹ ağabeyinin himaye ve gözetiminde büyümüştür. Ayrıca Abdullah b. Zübeyr'in annesi aynı zamanda Hz. Bekir'in kızı olan Esmâ da onun eğitimiyle ilgilenmiştir. Kaynaklar onu güzel ve güler yüzlü, yakışıklı, selim tabiatlı, heybetli, cesur ve cömert bir genç olarak tanımlamaktadır.²² İnsanlar onun güzel yüzlü ve yakışıklı olduğunu açıkça dile getirmekte bu yüzden zarar görmesini istememektedir. Nitekim Cemil isminde birisinin söylediği şu cümleleri bu bağlamda değerlendirmek mümkündür: “Burada öyle yakışıklı ve güzel bir delikanlı var ki, Besîne'nin onu görmesini istemem.”²³

Mus'ab b. Zübeyr ahlaken zühd ve takva sahibi, ibadet ehli biri olarak anlatılmaktadır.²⁴ Abdülmelik b. Mervân'ın Mus'ab b. Zübeyr'in içki içtiğine dair çıkan söylentilere verdiği şu cevap her şeyi anlatmak-

²⁰ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureys*, 59, 248, 249; Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 9/447, 448; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/182.

²¹ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, 16/227.

²² Ebu'l-Hasan Ali Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zehab ve meâdînu'l-cevher*, thk. Kemal Hasan Mer'i (Sayda: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 3/113; İbn Hacer, *Ta'îlu'l-menfa'a*, 2/264; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 13/105; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/317.

²³ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, 16/216; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/317. Bu rivayette geçen Besîne isimli şahsın o dönem toplumunda kiskanç ve haset bir kimse olduğu, bu özelliği ile insanlara zarar verebileceği anlaşılmaktadır.

²⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 9/447.

tadır: “Mus’ab mı içki içiyormuş! Kesinlikle inanmam. Vallahi, eğer o, su içmeyi terk etmenin mürüvvet ve takva olduğunu bilse, muhakkak su içmeyi terk ederdi.”²⁵ Abdullah b. Zübeyr kardeşini şu cümlelerle övmektedir: “... Muhakkak Mus’ab, insanların kalbini kazanmada dengi olmayan, çok sevilip hiç çekinilmeyen, dilini sadece iyilikleri zikretmek için kullanan, kalbi sağlam ve dosdoğru, gönlü muhabbetle dolu olan ve bu sıfatlarıyla insanlar tarafından çok sevilen güvenilir bir insandır.”²⁶ Kadim dostu Abdülmelik b. Mervân onun cesurluğu hakkında da şunları söylemektedir: “İnsanların en yiğit ve cesuru, Sükeyne bt. Hüseyin ve Âişe bt. Talha ile evlenen, Rebab bt. Uneyf el-Kelbiyye’nin oğludur. Badiyenin efendisi olarak 5 yıl Irak valiliği yapan, bu süre içinde milyonlarca dinara, sayılamayacak kadar mala ve binek hayvanına sahip olmasına rağmen zâhidâne bir hayat yaşayandır. Bütün bu servetinden ve zenginliğinden el çekerek kılıcıyla düşmanının üzerine yürüyen, hiçbir zaman geri dönüp mal-mülk sevdasına düşmeyendir. İnsanlara eman ve güven verip canlarını ve mallarını bağışladığı halde, kendisi verilen emanı kabul etmeyerek hor, hakir ve alçaltılmış bir şekilde düşmanı tarafından öldürülmeyi tercih edendir. Savaş meydanında askerleri ihanet ederek onu terk edip düşmanı karşısında yalnız bıraktıklarında bir adım bile geri atmayan, verilen emanı kabul etmektense ölümü tercih edendir. Bütün bu özelliklere sahip olan Mus’ab b. Zübeyr’dir. Komutanları onu yardımsız bırakıp yalnız başına terk ettiklerinde o, tek başına savaşmış ve öldürülmüştür. Allah’ın rahmeti Mus’ab’ın üzerine olsun.”²⁷

Etrafındaki insanların Mus’ab b. Zübeyr’e, halk arasında ayırım gözetmeden bol bol vermesinden dolayı yukarıda da geçtiği üzere bal küpü manasına gelen “Âniyetu’n-Nahl” lakabını vermesi²⁸ onun cömertliğinin en önemli nişanesidir.

Çevresindeki kişilerin ilimle meşgul olması Mus’ab b. Zübeyr’de de

²⁵ Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbârü’l-muvaffakiyyât*, thk. Sami Mekkî (Beirut: Dârü’l-Fikr, 1996), 449; Belâzurî, *Ensâbu’l-çşraf*, 7/16; İbn Abdірabbih, *el-İkdü’l-ferid*, 5/159.

²⁶ İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimesşk*, 16/221.

²⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 13/107; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 4/110; Zehebî, *Târihu’l-İslâm ve veşeyâtü’l-meşâhiri ve’l-a’lâm*, 5/527.

²⁸ Zehebî, *Târihu’l-İslâm ve veşeyâtü’l-meşâhiri ve’l-a’lâm*, 4/140; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 8/321.

ilmi yönün oluşmasını sağlamıştır. Nitekim ağabeyi Abdullah b. Zübeyr hadis rivayetinde ve fihki meselelerde zamanın önde gelen isimlerindedir.²⁹ Mus'ab b. Zübeyr'in diğer ağabeyi Urve, Medine'nin en meşhur fakihlerinden birisidir. Hanımı Âişe bt. Talha hadis rivayet eden kadınlar arasındadır. Önemli dostlarından Abdülmelik b. Mervân Medine'de bulunduğu dönemde şehrin fakihleri arasında gösterilmektedir. Bütün bu isimlerden çok şey öğrenen Mus'ab meşhur sahâbî Ebû Hureyre'den dinlediği hadisleri rivayet etmiştir.³⁰ Hadis ilmi konusunda otorite olan Hâtim er-Râzî, İbn Hacer ve İbn Hibbân gibi kimselerin Mus'ab b. Zübeyr'i sika raviler arasında göstermesi onun ilmi seviyesini göstermektedir.³¹ Ondandır hadis rivayet edenlerin isimleri Hakem b. Uteybe, Amr b. Dinar el-Cumahî ve İsmail b. Halid olarak verilmektedir.³²

Mus'ab b. Zübeyr İslam tarihinin en karmaşık ve toplum üzerinde derin izler bıraktığı bir dönemde çocukluğunu yaşamıştır. Hz. Osman'ın şehadeti esnasında üç dört yaşlarında bir çocuk olsa da daha sonra gelişen Hz. Ali ve Muâviye arasındaki çekişmede, Müslümanlar arasında cereyan eden birçok kanlı savaşta, Hâricî oluşumun neşet bulmasında artık aklı eren ve yaşananların farkında olan bir kişi olarak belirmiştir. Bizzat yaşayıp gördükleri veya başkalarından dinledikleri hadiseler karakterinin oturmasında kuşkusuz etkili olmuştur. Öte yandan Abdülmelik b. Mervân gibi şahsiyetlerle arkadaşlık etmesi de karşılıklı etkileşim içinde onun hem fikri hem de idari ve siyasi yönden gelişmesine katkı sunmuştur. Nitekim Abdülmelik b. Mervân'ın: "İnsanlar içinde en çok Mus'ab'ı severim. Onunla çok sıkı ve samimi bir dostluğum vardı. Fakat şu hükümdarlık ne kadar uğursuz ki aramıza girip bizi birbirimize düşman etti"³³ sözleri onun kendisinde bıraktığı etkiyi göstermesi bakımından manidardır.

²⁹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1993), 159.

³⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 16/216; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/317.

³¹ Muhammed b. İdris Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dil* (Beirut: Meclis Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1952), 8/303; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, nşr. Muhammed b. Abdülmuîn Hân (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1319/1973), 5/410; İbn Hacer, *Ta'âlu'l-menfa'a*, 2/264.

³² İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 16/211-216; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/317.

³³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/141; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/321.

Mus'ab b. Zübeyr, ağabeyi Abdullah b. Zübeyr'in hilafet davasında daima yanında bulunmuş, ona sadakatle hizmet etmiştir. Böylelikle küçük yaşlarda bakımını üstlenen ve onun yetişmesinde büyük emekleri olan ağabeyine vefa borcunu ödemiştir. O, Yezîd b. Muâviye'nin kendisine itaat etmeyerek başkaldıran Abdullah b. Zübeyr'e karşı terip ettirdiği Mekke kuşatmasında Abdullah'ın en önemli yardımcısı arasında bulunmuş ve emrine verilen Habeşli askerlerle kahramanca mücadele etmiştir. Ağabeyinin halifeliğini ilanından sonra da aktif olarak siyasi ve askeri faaliyetlerin içerisinde görev almıştır. Nitekim Emevî Devleti'nin başına geçen Mervân b. Hakem, Mısır'ı Abdullah b. Zübeyr'in elinden almak gayesiyle 65/685 yılında Mısır'a büyük bir askeri sefer başlatıp akabinde buranın kontrolünü eline geçince Mus'ab b. Zübeyr ağabeyi tarafından Emevî birliklerini buradan çıkarmak ve Mervân'ın yönetiminde bulunan Şam bölgesini fethetmek için Suriye üzerine görevlendirilmiştir. Bunun üzerine Amr b. Saîd, Mervân b. Hakem tarafında Mus'ab'ı karşılamak üzere derhal yola çıkmıştır. İki ordu Filistin'de karşılaşmıştır. Bu savaşta Mus'ab b. Zübeyr yoğun gayretlerine rağmen Amr b. Saîd karşısında tutunamamış ve yenilmiştir.³⁴

Abdullah b. Zübeyr'in iktidarını sağlamlaştırma sürecinde Mus'ab b. Zübeyr'in kendini gösterdiği bir başka savaş Rebeze Savaşı'dır. O bu mücadelede Mervân b. Hakem'in el-Cezîre bölgesindeki Züfer b. Hâris üzerine gönderdiği Hubeyş b. Dülce komutasındaki orduyu karşılamak için yola çıkan Abbas b. Sehl'in birliklerine destek için görevlendirilmiştir. Mus'ab ve beraberindeki birliklerin cesurca mücadelesi Emevî ordusunun bertaraf edilmesini sağlamıştır.³⁵ Böylelikle Mus'ab b. Zübeyr ağabeyinin emrinde gidererek idari, askeri ve siyasi kabiliyetini geliştirecek gerekli tecrübeyi kazanmıştır.

2. Mus'ab b. Zübeyr'in İdari ve Askeri Faaliyetleri

İdari faaliyetler bağlamında Mus'ab b. Zübeyr'in 65/685 yılında Medine valiliğine atandığını görmekteyiz. O bu göreve baba bir kardeşi

³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/287.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/13.

Ubeyde'nin görevden alınması üzerine Abdullah b. Zübeyr tarafından görevlendirilmiştir.³⁶ Mus'ab b. Zübeyr'in Medine valiliği yaklaşık iki yıl sürmüştür. Bu görevde nasıl bir yönetim sergilediği konusunda kaynaklar bilgi vermemektedir. Ancak kendinden önceki vali Ubeyde b. Zübeyr'in gereksiz yere halkla polemiğe girerek ahalinin tepkisini üzerine çekmesine benzer olumsuz bir rivayetin onun hakkında sadır olmaması Mus'ab b. Zübeyr'in şehir halkıyla olumlu bir iletişim kurduğunu akla getirmektedir. Onun Medine valiliği Abdullah b. Zübeyr'in Irak bölgesinde faaliyet gösteren Hâricîlere ve Kûfe'de isyan ederek giderek güçlenen Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî'ye karşı kendisini Basra'ya vali olarak tayiniyle sona ermiştir.³⁷ O, savaşlarda gösterdiği cesur ve kahraman davranışları sebebiyle kontrolü altında yetiştiği ağabeyi tarafından bu göreve fazlasıyla layık görülmekteydi.³⁸

Mus'ab b. Zübeyr, valilik görevini Hâris b. Abdullah el-Mahzûmî'den devralmak için Basra'ya geldi. Şehre girdiğinde içinden geçilen durumun hassaslığından dolayı yüzü peçeyle örtülü bir haldeydi. Zira Kûfe'de kontrolü sağlayan ve Hz. Ali taraftarlarının önemli bir kesiminin desteğini kazanan Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî'nin³⁹ hedefindeki yer Basra'ydı ve burada da hatırı sayılır bir taraftar desteği bulunmaktaydı. Namaz vakti geldiğinde eski vali ile mescide gitti ve namaz sonunda halka hitap etmek maksadıyla minbere çıktı. Nihayet yüzündeki peçeyi açtı. Merakla onu izleyen insanlar pür dikkat onun konuşmasını beklemekteydiler. Hâris b. Abdullah el-Mahzûmî'yi minbere çağırdı ve kendisinden bir basamak aşağıya oturttu. Daha sonra ayağa kalkan Mus'ab b. Zübeyr hamdele ve salveyle başladığı konuşmasına Kasas suresinin 1-4. ayetlerini okuyarak devam etti. Nasıl ki Allah Firavun ve Hâmân'ı

³⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 6/342-343; Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Mısır: Dârü'l-Maârif bi-Mısır, 1964), 5/622; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimesk*, 16/218; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/41.

³⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 6/429.

³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 13/105; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 4/57; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/292.

³⁹ Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî'nin faaliyetleri için bk. Halîfe, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 202; Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 6/384, 393-394, 401, 427, 454; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/38, 76, 82-84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/26; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/60; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 5/152-154.

bertaraf eden ordular göndermişse “bozguncular” olarak nitelendirdiği Şam ehlini de yola getirecek bir kuvvet gönderecektir şeklinde yorumlanacak tarzda Kasas suresinden ayetler okumaya devam etti. Akabinde de şehirdeki fitne ve fesat odaklarının gözünü korkutmak sadedinden; “Ey Basralılar! Ben sizlerin başınızdaki emir ve yöneticilere lakaplar taktığınızı haber aldım. Bilmiş olun ki, ben kendime “Cezzâr” lakabını takıyorum”⁴⁰ sözleriyle hitabını tamamladı ve minberden indi.

Yaptığı konuşma ile Basra’da her şeye hâkim olma ve düzeni sağlama adına tavizsiz bir yönetim sergileyeceğinin ipuçlarını veren Mus’ab b. Zübeyr görevine başladı. Şehir bu dönemde, Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafi’nin özellikle Araplara karşı Kûfe’de sergilediği sert tutum ve uygulamalardan rahatsız olan insanların akınına uğramaktaydı. Sebi’ vakasına⁴¹ maruz kalan bu insanlar Basra’ya gelmekle kalmamakta valiyi Muhtâr’a karşı kışkırtmaktaydılar. Şebes b. Rib’i ve Muhammed b. Eş’as gibi kişiler başta olmak üzere hemen her gün kendisini ziyarete gelen Muhtâr karşıtı Kûfeli olan olmayan grupların konuşmalarını dinleyen Mus’ab b. Zübeyr durumunu giderek güçlendiren Muhtâr’ın bir sonraki hedefinin Basra olduğunu gayet iyi bilmekteydi.⁴² Bundan dolayı ona karşı bir şeyler yapması gerektiğinin farkındaydı. Ancak ihtiyatlı olmalı hazırlıklarını tam olarak tamamlamadan Muhtâr’ın üzerine gitmemeliydi.⁴³

Mus’ab b. Zübeyr, Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafi üzerine yapacağı hazırlıklar çerçevesinde ağabeyinin kontrolü altındaki valilerden

⁴⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 7/18; 9/447; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/93; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 5/152; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/63; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/63.

⁴¹ Bu dönemde Muhtâr tarafından Kerbelâ faciasına karışan Kûfeliilerin tamamı öldürülmüş ve evleri yakılmış, muhaliflere karşı da sert tedbirler alınmıştı. Ayrıca mevaliye büyük yakınlık gösterilmiş, onlar Arap asıllı Müslümanlarla eşit tutulmuş, ganimetler Araplarla onlar arasında eşit paylaşılınmaya başlanmıştı. Ayrıca Muhtâr, askerlerinin çoğunu kendisine itaat eden mevaliden seçmeyi tercih etmekteydi. Bu gelişmeler tarihte Sebi’ vakası olarak nitelenmiş ve bu durumdun rahatsız olan insanlar Basra’ya kaçmaya başlamışlardır. (Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 6/405-406; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 5/152; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 4/52; Mehmet Tözluyurt, *Kur'an Gelenek İlişkisi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 67-75.

⁴² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/38, 94; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/64; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/64; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 4/52.

⁴³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/94; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/64; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/64.

yardım istemekle işe başladı. Bu bağlamda ilk olarak Fars bölgesinin idaresini elinde bulunduran Mühelleb b. Ebî Sufrâ'ya haber göndererek bütün birlikleriyle kendisine katılmasını istedi. Mühelleb b. Ebî Sufrâ ortamın hassas, dengelerin her an değişebilecek bir durumda olduğunu bildiğinden mümkün olduğu kadar ordusunu kırdırarak maceraların içerisine girmek istememekteydi. Ancak Mus'ab'ın ısrarlı daveti üzere muhtemelen Abdullah b. Zübeyr'in şimşeklerini üzerine çekmemek adına kalabalık bir ordu ve teçhizatla Mus'ab b. Zübeyr'e yardıma geldi.⁴⁴ Öte yandan Mus'ab b. Zübeyr, Muhtâr'ın karargâhı durumundaki Kûfe'de onun elini zayıflatmak istemekteydi. Güvendiği adamlardan Abdurrahman b. Mihnefi, gizlice Kûfe'ye gönderip ona şehirde halkın kendisini desteklemesi için faaliyet göstermesini emretti. O, Kûfe'ye ulaşınca başarılı çalışmalar yaparak birçok Kûfelinin Mus'ab b. Zübeyr tarafına geçmesini sağladı. Ayrıca halkın çoğunun biatını da Abdullah b. Zübeyr adına almaya muvaffak oldu.⁴⁵ Böylelikle hazırlıklarını tamamladığını düşünen Mus'ab, Rebûlâhir veya Cemâziyelevvel 67/686 tarihinde Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafi'nin üzerine yürümek üzere harekete geçti.⁴⁶

Mus'ab b. Zübeyr'in kuvvetli bir orduyla üzerine geldiği haberini alan Muhtâr da kurmay heyetini toplayıp durum analizi yapmaktaydı. Sonunda Ahmer b. Şumayt komutasında bir birliğin Mus'ab'ın üzerine gönderilmesine karar verildi. Önce Hammam A'yun denilen mevkide karargâh kuran Ahmer b. Şumayt daha sonra kendisine katılan birliklerle Muhtâr'ın kendisine bildirdiği Mezâr mevkiine ulaştı ve karargâhını tesis etti. Mus'ab b. Zübeyr de, Mezâr'a yakın bir mevkiye gelerek ordugâhını kurdu ve hemen harp düzenine geçip Abbâd b. Hüseyin et-Temimî'yi öncü birliklere, Ömer b. Ubeydullah b. Mamerî sağ kanada, Mühelleb b. Ebî Sufrâ'yı sol kanada komutan tayin etti. Buna karşın Ahmer b. Şumayt da İbn Kamil eş-Şâkir'i ordunun sağ ka-

⁴⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 6/428; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/95; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/65; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 58; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/287.

⁴⁵ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/95; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/65.

⁴⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/288.

nağına, Abdullah b. Vühayb el-Cuşemî'yi sol kanadına ve Ebû Amrâ'yı da mevali birliklerinin başına komutan tayin ederek askerlerini harp düzenine yerleştirdi.⁴⁷

İki ordu karşı karşıya geldi. Ahmer b. Şumayt, Mus'ab'ın öncü birliklerinin komutanı Abbâd b. Hüseyin'e şöyle seslendi: "Bizler sizleri Allah'ın kitabına, Rasulü'nün sünnetine, Muhtâr'a biat etmeye ve yönetim işini Rasulüllah'ın soyundan gelenler arasında oluşturulacak bir şûraya devretmeye çağırıyoruz."⁴⁸ Mus'ab'ın huzuruna gelen Abbâd b. Hüseyin Ahmer'in teklifini kendisine ilettili. Bu teklife sinirlenen Mus'ab b. Zübeyr ona, hemen geriye dönüp hücum yapmasını emretti. Bu emir üzerine Abbâd b. Hüseyin askerleriyle birlikte Ahmer'in üzerine yürüdü. Onu gören diğer komutanlar da saldırıya geçtiler. Mühelleb b. Ebî Sufrâ birliğiyle İbn Kamil'in adamlarının üzerine, Ömer b. Ubeydullah askerleriyle Abdullah b. Enes'in birliklerinin üzerine hücum ettiler. Mus'ab b. Zübeyr savaşın kendi lehine seyrettiğini, Ahmer b. Şumayt'ın askerlerinin kaçmaya başladığını öğrenince Muhammed b. Eş'as'ı onlar üzerine gönderdi. Kûfe'den gelen süvari birliklerinin başında harekete geçen Muhammed b. Eş'as bir yandan, "İşte almak istediğiniz intikamınız önünüzde! Bugün aldığımız bütün esirleri öldürün" diye haykırmaktaydı.⁴⁹ Bu nida ile iyice çoşan birlikler Ahmer b. Şumayt başta olmak üzere karşı tarafta neredeyse canlı hiçbir kimse bırakmadılar.⁵⁰ Bu zafer Abdullah b. Zübeyr'in Irak topraklarındaki hâkimiyetini daha da sağlamlaştırırken Muhtâr'ın prestijini sarstı ve kurmaya çalıştığı otoritesini derinden yaraladı.

Kazandığı zaferin ardından Mus'ab b. Zübeyr rotayı Kûfe'ye çevirdi. Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafi'nin ise işi olduğuça zorlaşmıştı. Bir yandan Kûfe'deki otoritesini muhafaza etmeye çalışmakta bir yandan

⁴⁷ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/95-96; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/65.

⁴⁸ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/96.

⁴⁹ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 203; Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 6/430-431; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/97; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/66; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/288.

⁵⁰ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 203; Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 6/430-431; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/97; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/66; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/288.

da morali iyice bozulan askerlerini Mus'ab b. Zübeyr ile yapacağı diğer savaşlara motive etmeye gayret göstermekteydi. Nihayet o, karadan ve nehirden kendisine doğru yaklaşan Mus'ab'ı karşılamak üzere yola çıktı. Selhin, Kadîsiye ve Yusuf kanallarının birleştiği yere geldiğinde Mus'ab'ı zor duruma düşürecek bir planı devreye soktu. Fırat Nehri'nin suyunun söz konusu kanallara akmasını sağlayarak nehrin diğer kısımlarındaki su seviyesinin oldukça azalmasını sağladı. Böylelikle asker ve teçhizat taşıyan Mus'ab'ın gemileri çamura saplandı. Ancak bu plan fazla işe yaramadı. Zira Mus'ab askerlerine nehrin tekrar eski hale getirilmesi talimatını verdi. Çamura saplanan gemiler yüzme imkânı bularak Mus'ab b. Zübeyr'in istediği istikamete gelmeyi başardı. Nihayet o, ordusunu Harûrâ denilen yerde topladı ve karargâhını buraya kurdu. Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî de rakibinin son durumunu öğrenince Kûfe'de yerine Abdullah b. Şeddad'ı bir miktar askerle bırakarak beraberindeki askerlerle Harûrâ'ya geldi.⁵¹ İki komutan ordusuna harp nizamı verdi. Mus'ab b. Zübeyr'in ordusunun sağ kanadını Mühelleb b. Ebî Suf râ komuta ederken sol kanat Ömer b. Ubeydullah'ın, süvari birlikleri ise Abbâd b. Hüseyin'in emri altındaydı. Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî'nin ordusunun ise sağ kanadı Süleym b. Yezîd'e, sol kanadı Saîd b. Munkiz'e emanetti. Bu arada Muhammed b. Eş'as, Muhtâr'ın zulmünden Basra'ya kaçan Kûfelilerden müteşekkil birliklerle Mus'ab b. Zübeyr'e yardıma geldi.

Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî, Muhammed b. Eş'as'ın üzerine hücum emri vermekle savaşı başlatan taraf oldu. Muhtâr'ın bu hücumu üzerine Mus'ab b. Zübeyr sağ kanat birliklerinin başındaki Mühelleb b. Ebî Suf râ'ya harekete geçmesi için emir verdi. O, Mus'ab'ın bu emri karşısında hemen harekete geçmeyip Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî'nin hücum eden birliklerinin zayıf anını kollamaya başladı. Nitekim aradığı fırsatı bulunca da yerinde müdahalelerle karşı tarafın hücumunu püskürtmeye muvaffak oldu. Bu defa Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî, Mus'ab b. Zübeyr'in olduğu tarafa doğru atağa geçti ve Mus'ab'ın karargâhına bir hayli yaklaştı. Ancak Mus'ab tehlikeyi za-

⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/288.

manında sezip bu hücumu savmayı bildi.⁵² Daha sonra tüm birlikleriyle saldırıya geçti ve savaşın seyrini kendi lehine çevirmeyi başardı. Akşam vakti olduğunda Muhtâr'ın ordusu dağılmış bir vaziyetteydi. Ama yine de onlar pes etmiyordu. Nitekim Muhtâr'ın mahir komutanlarından Malik b. Amr, emrindeki az sayıda askerle Muhammed b. Eş'as'ın emrindeki Kûfelilerden müteşekkil birliğin üzerine şiddetli bir saldırı gerçekleştirdi ve Muhammed b. Eş'as da dâhil olmak üzere herkesi öldürdü.⁵³ Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî lehine bu gelişmeler yaşansa bile etrafında sadece Hemdanlı askerler kalmıştı. Onlarla cesur bir şekilde Mus'ab'ın birliklerine karşılık vermeye çalışsalar da sabaha doğru artık karşı koyacak güçleri kalmadı. En sonunda Muhtâr etrafındaki az sayıda birliğiyle savaş meydanını terk edip Kûfe'ye doğru yola çıktı. Şehre vardığında burada bıraktığı birliklerle bir araya geldi ve bundan sonra neler yapabileceklerini konuştu. Toplantı sonucunda valilik konağı etrafında güçlü bir savunma hattı oluşturmaya karar verdi. Zira tüm şehri korumaya muvaffak olamayacaklarını anlamıştı. Rakibinin peşinden giden Mus'ab b. Zübeyr ise onu tamamen ortadan kaldırıp Kûfe'yi onun elinden almayı istediğinden tüm gücüyle şehre girip kontrolü sağladı ve halkın biatını ağabeyi adına aldı.⁵⁴ Böylelikle Muhtâr'ın etrafındaki halk desteği de ortadan kalkmış oldu. Aslında bu savaşın kaybedilmesi onun tılsımını da yok etti. Zira siyasi ihtiraslarına perde ettiği Hz. Hüseyin'in intikamını almak gayesiyle Muhammed b. Hanefiyye adına görevlendirildiği ve bu işte Allah'ın rızasının da kendi yanında olduğu yalanı açığa çıktı ve bu yalan etrafında kendisini destekleyenlere oluşturduğu hayal dünyası tarumar oldu.

Mus'ab b. Zübeyr kuşatma için gerekli tertibi aldı. Bu bağlamda askerlerini kritik mevkilere yerleştirdi ve şehirde düzen ve asayiş sağladı. Öte yandan halkın Muhtâr ve adamlarına her türlü yiyecek, içecek ve lojistik destek ve teminini yasakladı. Bu şekilde davrananların şiddetle cezalandırılacaklarını duyurdu. Böylelikle Muhtâr'ı zor durumda bıra-

⁵² Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/65; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/67; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/288.

⁵³ Belâzurî, *Ensâbu'l-üşrâf*, 6/438.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/67; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 4/58.

kıp teslim olmasını sağlamak istiyordu. Halkın büyük bir kısmı Muhtâr ve askerlerine bırakın gıda ve lojistik temini yapmayı onlar konaktan bu iş için çıktıklarında, çatılardan ve yüksek yerlerden onların üzerlerine taşlar atmakta ve pis sular dökmektedirler.⁵⁵ Ancak yine de Muhtâr'a yardım edenler bulunmaktaydı. Kadınlardan bir kısmı ailelerine ve çocuklarına yiyecek ve su götürmek üzere Mus'ab'ın adamlarından izin alarak sur içinden çıkmakta ve getirdikleri yiyecek ve suyun bir kısmını gizlice Muhtâr ve askerlerine vermekteydiler. Bu durumu fark eden Mus'ab tertiplerini daha da artırarak Muhtâr'ın ve adamlarının sığındığı konağı iyice abluka altına aldı ve sivil halkın ne sebeple olursa olsun oraya yaklaşmasına izin vermedi.⁵⁶

Muhtâr ve adamları açlığa, susuzluğa ve şiddetli kuşatmaya kararlı bir şekilde ancak dört ay dayanabildiler. Hele bir de Ramazan ayının girmesi durumlarını iyice güçleştirmişti. Önlerinde kuşatmayı kırma başka bir deyişle huruç hareketinden başka bir seçenek kalmamıştı. Ancak Muhtâr'ın iyice güçten düşen ve moral bakımından iyice çıkmaza giren askerlerini böylesine zor bir harekete ikna etmesi oldukça zordu. Çünkü başarısızlık halinde onları ölüm beklemekteydi. Ancak bu son kaçınılmazdı. Nitekim Muhtâr'ın şu cümleleri onları her halükarda ölümün beklediğini ve bu bağlamda içine düştükleri çaresizliği gözler önüne sermekteydi:

“Askerlerim! Allah'a yemin olsun ki, ben kesinlikle teslim olmayacağım. Sizi de benim hakkımda hüküm vermek zorunda bırakmayacağım. Eğer ben çıkıp öldürülecek olursam, bu sizin zayıflık ve zilletinizin artmasından başka bir işe yaramayacak. Diğer taraftan, düşmanınızın sizin hakkınızda vereceği hükmü kabul ederek teslim olur ve düşmanınıza böyle bir imkân verirsiniz, onlar muhakkak sizi birbirinizin gözü önünde öldüreceklerdir. İşte o zaman; ‘Keşke Muhtâr'a itaat etseydik!’ diyeceksiniz. Benimle çıkıp çarpışacak olursanız, zafer elde edemeseniz bile şerefinizle ölürsünüz.”⁵⁷

⁵⁵ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/105; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/65; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/67-68; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/288-289.

⁵⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-çşraf*, 6/440; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/105.

⁵⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-çşraf*, 6/440; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/106-107.

Onun bu sözleri ancak on dokuz adamına tesir etmişti. Diğerleri, teslim olurlarsa Mus'ab'ın bir ümit onları bağışlayacağına inanmak istiyorlardı. Nihayet Muhtâr hazırlıklarını tamamlayıp kendisine sonuna kadar bağlı olduklarını açıklayan on dokuz askeriyle 14 Ramazan 67/687 günü huruç harekâtını başlattı. Çok geçmeden onu ve adamlarını bekleyen acı son gerçekleşti. Mus'ab'ın komutanlarından Beni Hanîfe kabilesinden Abdullah b. Decâce'nin iki oğlu Tarîf ve Tarrâf Muhtâr'ın üzerine hamle yaptılar. Muhtâr ikisiyle cesur bir şekilde dövüşse de sonunda güçsüz kaldı. En sonunda iki kardeşin kılıç darbeleriyle can verdi.⁵⁸ İki kardeş Muhtâr'ın başını kestiler ve Mus'ab'a getirdiler. O, iki kardeşe mükâfat olarak otuzar bin dirhem verilmesini emrettikten sonra Muhtâr'ın kesik başını belli bir müddet Kûfe'de sergiletti. En sonunda da Abdullah b. Zübeyr'e zafer muştusu olarak gönderdi.⁵⁹ Ayrıca Muhtâr'ın eli kesilerek ibret-i âlem olması için Kûfe mescidinin duvarına asıldı. Haccac'ın Abdülmelik b. Mervân döneminde buradaki valiliğine kadar asılı kalmaya devam etti.⁶⁰

Muhtâr'ın teklifine razı olmayıp huruç hareketine dâhil olmayan ve muhasara altında kalmaya devam eden askerler, Bahîr b. Abdullah'ın yeni bir huruç teklifini de reddettiler⁶¹ ve Mus'ab b. Zübeyr'e elçi gönderip eman istediler. Bu isteği kabul etmeyen Mus'ab kendileri hakkında vereceği hükme boyun eğmelerini emrederek teslim olmalarını bildirdi. Çaresiz bir şekildeki askerler Mus'ab'ın teklifini kabul edip elleri ve kolları bağlı olarak konaktan dışarı çıktılar.⁶² Mus'ab'ın karşısına getirilen askerlerden Bahîr b. Abdullah şu sözleriyle ondan kendisi ve arkadaşları adına af talep etti.

“Bizleri esirlikle, seni de bizleri affedip affetmemekle imtihan eden Allah'a

⁵⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 6/433, 441.

⁵⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 203; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/183; Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 6/444; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 5/154; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/68; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 4/58-524; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/141; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/288; İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimesşk*, 16/238.

⁶⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 6/444; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/110.

⁶¹ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/108.

⁶² Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/108-109; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 4/58.

hamdolsun. Affetmek ve affetmemek iki ayrı yoldur. Birisinde Allah'ın rızası, diğesinde ise Allah'ın gazabı vardır. Affedeni Allah da affeder ve değerine değer, izzetine izzet katar. Fakat cezalandıran kişi de aynı şekilde kısas edilip cezalandırılmaktan emin olamaz. Ey Mus'ab! Sizinle aynı kibleye yöneliyor ve sizinle aynı inanç yolunda yürüyoruz. Müslüman olmayan Türklere veya Deylemlilerden değiliz. Her ne kadar kendi şehrimizin halkından olan kardeşlerimize karşı muhalefet etsek de bizim yanılmamız veya onların yanılmaları mümkündür. Bu bakımdan biz kendi aramızda çarpıştık. Şimdi sizlere mülk ve saltanat verilmiştir. Artık bizleri affedin.”⁶³

Ancak onun sözlerine Mus'ab'ın adamlarından Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as başta olmak üzere pek çok kişi karşı çıkıp onu terk edecekleri tehdidinde bulundular. Ne yapacağına tam olarak karar veremeyen Mus'ab'ın Ahnef b. Kays'ın fikrini aldığı anlatılmaktadır. Ahnef'in, “Ey Emir! Ben, esirleri affetmen gerektiği kanaatindeyim. Çünkü affetmek takvaya en yakın olandır”⁶⁴ cümlesini belki de Mus'ab kabul edebilirdi. Ancak adamlarından büyük çoğunluğu esirlerin öldürülmelelerini şiddetle talep etmekteydiler. Adamlarını kaybetmeyi göze alamayan Mus'ab sonunda sayıları yedi bini bulan esirlerin hepsinin öldürülmelelerini emretti.⁶⁵

Savaş bitmiş Muhtâr ve taraftarlarından teslim olan binlerce asker merhametsizce öldürülmüştü. Bu sonuç aslında Mus'ab ve dolayısıyla ağabeyi Abdullah b. Zübeyr için hiç de hayra vesile olmadı. Zira Irak'ta Abdullah b. Zübeyr aleyhine yürütülecek faaliyetlerin önüne geçilemedi. Her şeyden önemlisi Emevî iktidarına karşı birbiriyle anlaşma ve birlikte hareket etme imkânına sahip olan Abdullah ve Muhtâr'ın birbirleriyle mücadele etmeleri ikisinden ziyade en çok Abdülmelik b. Mervân'ın işine yaradı. Hiçbir şey yapmadan Muhtâr'dan kurtulduğu gibi ilerleyen zamanlarda maddi ve manevi olarak büyük ölçüde yıpranan Abdullah b. Zübeyr'i bertaraf etmesi de hiç zor olmadı.

⁶³ Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 6/441-442; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/116.

⁶⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 7/19.

⁶⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 6/433, 442; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/69; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/288.

Mus'ab b. Zübeyr, Kûfe'de kontrolü sağladıktan sonra bölgeye bağlı olan çevre yerleşim yerlerine zekat ve vergi toplama memurları ile idareciler atadı. Bu arada Muhtâr'ın en önemli adamlarından Musul valisi olan İbrahim b. Eşter en-Nehaî'yi kendi yanına çekmeyi de unutmadı. Ona, "Eğer bana itaat edersen, Şam toprakları, süvarilerin komutası ve batı tarafından elde edeceğin topraklar, Zübeyr soyundan gelenlerin hâkimiyeti devam ettikçe senindir" cümlelerini içeren bir mektup gönderdi. Aynı doğrultuda yazılmış bir davet mektubu da Abdülmelik b. Mervân'dan alan İbrahim tercihini Mus'ab'dan yana yaptı ve ona itaat ederek Abdullah b. Zübeyr'e biat etti.⁶⁶ Ayrıca Mus'ab b. Zübeyr kendisine sunduğu hizmetlerden dolayı taltif bekleyen Mühelleb b. Ebî Suf râ'yı da unutmadı. Onu Musul, el-Cezire, Ermeniyeye ve Azerbaycan mıntıkalarının valisi olarak atadı.⁶⁷ Öte yandan Abdullah b. Zübeyr, Mus'ab'ın Kûfe'nin kontrolünü ele geçirmesiyle oğlu Hamza'yı 67/687 yılında Basra'nın idarecisi olarak atadı.⁶⁸ Ancak Hamza'nın Basra valiliği çok fazla sürmedi. Zira babası onu azlederek yerine tekrar Mus'ab b. Zübeyr'i tayin etti. Böylelikle o, Irak genel valisi oldu.⁶⁹

Durumunu güçlendiren Mus'ab b. Zübeyr dikkatini bölgenin sorunlarına çevirdi. En önemli sorun Fars mıntıkasında iyice güçlenen yöre insanına rahatsızlık vermeye başlayan Hâricîlerdi. O, işe Fars bölgesine güçlü ve tecrübeli bir vali atamakla başladı. Bu kişi daha önce Musul, el-Cezire, Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliklerine tayin ettiği Mühelleb b. Ebî Suf râ idi. Yaklaşık iki yıl bu görevde kalan Mühelleb

⁶⁶ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/111; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/69-70; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 4/63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/292.

⁶⁷ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/111; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/69-70; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 5/63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/292.

⁶⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 6/434; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/116-117; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/72; Zehebî, *el-İber li-haberi men ğaber*, thk. Ebû Hacir Muhammed es-Saîd b. Beysûni Zağlûl (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 1/55; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 5/63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/292.

⁶⁹ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 7/86; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/117; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, 16/211-214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/292.

Hâricîlerle başarılı mücadeleler yaptı.⁷⁰ Ancak Musul, el-Cezire, Ermeniye ve Azerbaycan bölgelerinin Abdülmelik b. Mervân'ın saldırılarından güçlü bir şekilde müdafaa edilmesi maksadıyla Mühelleb b. Ebî Sufrâ tekrar buralara idareci olarak atanırken yerine Ömer b. Ubeydullah atandı. Yeni vali bölgedeki Hâricîler üzerine oğlu Ubeydullah'ı görevlendirdi. Ancak o, yaptığı bu mücadelede başarılı olamadı ve öldürüldü. Bu kez birliklerin başına kendi geçen vali Hâricîleri Sabur yakınlarında yenerek oğlunun da intikamını almış oldu.⁷¹ Bu yenilgiden sonra Hâricîler önce İsfahan'a daha sonra Ahvaz'a çekildiler. Onların Irak topraklarına kadar gelip buraları tehdit etmesi üzerine ordusunun başında yola çıkan Mus'ab b. Zübeyr Cisir el-Kebir'de karargâh kurdu. Bu arada Ömer b. Ubeydullah da onları durdurmak için peşleri sıra yola koyulmuştu. İki birlikle karşılaşmaktan çekinen Hâricîler Nehrevan'a dönüp oradan Medâin'e ulaştılar.⁷² Irak mntıkasından Hâricî tehlikesini böylelikle ortadan kaldıran Mus'ab b. Zübeyr Fars bölgesinde terör estiren Hâricîleri yola getirmek için komutanlar görevlendirdi. Hâris b. Ebî Rebîa komutasında giden ordu pek de başarılı sonuçlar alamayınca bu defa Mühelleb b. Ebî Sufrâ tekrar bölgeye gönderildi. Mus'ab b. Zübeyr'in Deyrulcâselik Savaşı'nda öldürülmesine kadar yaklaşık sekiz ay Hâricîlerle mücadele eden Mühelleb b. Ebî Sufrâ dengelerin değiştiğini, Abdülmelik'in giderek güçlendiğini görünce beraberindeki birliklerle onun tarafına geçti.

Mus'ab b. Zübeyr'in Irak genel valiliği yaptığı dönemde uğraştığı bir başka sorun Ubeydullah b. Hürr'ün isyanıdır. Ubeydullah b. Hürr 64/684 yılından itibaren fırsattan istifade ederek başına topladığı insanlarla Şam, Irak ve Fars topraklarında karışıklıklar çıkarmaya başlamıştı. Daha sonra beraberindekilerle Medâin'e geçmiş burada halktan vergiler toplayıp giderek güçlenmeye başlamıştı. Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî 66/685 yılında Kûfe'yi kontrol altına aldıktan sonra onu durdurmaya çalıştıysa da bunda başarılı olamadı.⁷³ Kendisine düşmanca

⁷⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 7/83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/74.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/74-75; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/313.

⁷² Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/119.

⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/80; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/294.

davranan Muhtâr'a karşı Mus'ab b. Zübeyr'in yanına geçen Ubeydullah b. Hürr onun saflarında Muhtâr'a karşı savaştı.⁷⁴ Kûfe ve Basra'yı kontrol altına aldıktan sonra Mus'ab b. Zübeyr potansiyel tehlike olarak gördüğü Ubeydullah b. Hürr'ü etkisiz hale getirmek istedi ancak araya giren hatırı sayılır kişiler yüzünden başarılı olamadı. Ubeydullah, Mus'ab'ın kendisine karşı olan olumsuz tavrı karşısında beraberindeki adamlarla ona karşı isyan etti hatta Mus'ab'ın birlikleriyle Kûfe dışında çarpışmalar yapmaya başladı. Ubeydullah'ı kolay ele geçiremeyeceğini anlayan Mus'ab onu itaat altına alıp kendi otoritesine bağlamak için elçiler gönderip birçok uğraşı verse de istediğine ulaşamadı. En sonunda onun üzerine asker göndermeye karar verdi. Ancak gönderdiği birliklerin hepsi yenildi.⁷⁵ Mus'ab'ın birliklerini ne kadar yense de Ubeydullah ondan çekinmekteydi. Bundan dolayı ona karşı Abdülmelik'in yanına gitmeye karar verdi. Abdülmelik'ten aldığı askeri birliklerle Irak mıntıkasında talan faaliyetlerine devam eden Ubeydullah 68/688 yılında Kûfe üzerine yürümeye karar verdi. Anbar yakınlarında karargâhını kurup adamlarının önemli bir kısmını Kûfe'ye gönderdi ve kendisine katılmak için asker toplamalarını emretti. Onun bu şekilde davrandığı Kûfe idaresine bildirilince o hemen güçlü bir askeri birliği Anbar'a sevk etti. Üzerine gelen birliğe az sayıdaki adamıyla karşı koymaya çalışan Ubeydullah başarılı olamadı. Yakalandı ve daha sonra öldürüldü.⁷⁶

Irak bölgesinde otoritesini iyice sağlamlaştıran, ekonomik ve idari yapıyı güçlendiren Mus'ab b. Zübeyr için artık tek bir tehdit unsuru kalmıştı. Bu unsur Abdülmelik b. Mervân'dı. Nitekim Abdülmelik görevlendirdiği birliklerle önce Basra'nın daha sonra Kûfe'nin kontrolünü sağlamaya çalışmış ancak burada başarılı olamamıştı.⁷⁷ İki defa da kendisi bizzat Irak üzerine yürümek istemiş her defasında çıkan mazeretler sebebiyle geri dönmek zorunda kalmıştı.⁷⁸ 71/691 yılına gelindiğinde Abdülmelik b. Mervân kontrolü altındaki mıntikalarda otoritesini iyice

⁷⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-üşrâf*, 7/35.

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/82-83.

⁷⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-üşrâf*, 7/39-40.

⁷⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/155; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/92-93.

⁷⁸ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-mu'vaffakiyyât*, 424.

sağlamlaştırdıktan, Bizans imparatoruyla da Suriye topraklarına saldırılmamak üzere barış anlaşması imzalandıktan sonra Irak üzerine yürümeye karar verdi. Fikrini kurmay heyetine açtı. Amcası Yahya b. Hakem elindekilerle yetinip Irak bölgesini Mus'ab b. Zübeyr'de bırakmasını, devleti tehlikeye atacak bir maceraya girmemesini söyledi. Amcasının fikrini kabul etmeyen Abdülmelik kardeşi Muhammed b. Mervân başta olmak üzere kendi fikrini uygun gören kişileri tasvip etti. Bu durumu da, “Şam, malı ve geliri az olan bir memlekettir. Bu mal ve gelirlerin bitmeyeceğinden emin olamam. Irak'ın ileri gelenlerinden pek çok kişi de bana mektuplar yazarak beni Irak üzerine yürümeye davet ediyor” sözleriyle dile getirdi.⁷⁹ Bir kısım kişiler eğer sefer düzenlenecekse kendisinin değil de ordunun başında güvendiği bir komutanın gitmesini teklif ettiler. Bu teklifi o, “Bu işi ancak aslen Kureyş'ten ve keskin görüş sahibi bir kimse yoluna koyabilir. Ben kahraman birisini bulup ordunun başında gönderebilirim, fakat onun isabetli bir görüşü olmayabilir. Gerçekten ben, savaşmayı iyi bilen ve gerek duyduğunda kılıç kullanmaktan çekinmeyen bir kahramanım. Mus'ab da kahramandır ve kahraman bir aileye mensuptur, fakat savaşmayı pek bilmez ve yumuşak huyludur. Üstelik Mus'ab'ın yanında, ondan farklı düşünen adamları bulunuyor. Benim yanımda ise, bana doğru yolu gösterecek ve nasihat edecek bilgin kimseler bulunmaktadır” diyerek reddetti.⁸⁰

Mus'ab b. Zübeyr savaş hazırlıkları yapmak konusunda Abdülmelik kadar başarılı olamadı. Abdülmelik her şeyi detaylıca düşünüp hazırlıklarını yapmakta, Mus'ab b. Zübeyr tarafından mümkün olduğu kadar fazla adamı kendi yanına çekmek için uğraşmaktaydı. Mus'ab b. Zübeyr ise detaylı bir hazırlık yapmak bir yana emrindeki değerli komutanları başka bölgelere görevlendirmekteydi. Bu bağlamda Mühelleb b. Ebî Sufrâ Hâricîler üzerine, Ömer b. Ubeydullah Fars mıntıkasına görevlendirilirken, Abbâd b. Husayn ise Basra'da kalmıştı. Bu

⁷⁹ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbârü'l-muaffakiyyât*, 424.

⁸⁰ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbârü'l-muaffakiyyât*, 424; Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 7/87-88; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/156-157; Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsfehânî, *el-Eğâni*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: el-Heyetü'l-Mısriyye el-Âmme, 2008) 19/129-130; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/111; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/104; Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervân* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 148-149.

durumu Abdullah b. Zübeyr'in Horasan valisi Abdullah b. Hazim öğrendikten sonra şöyle bir cümle kurmuştu: "Ey kaplan! (Abdülmelik b. Mervân'ı kastetmekte) Bugün yardımcılarını olmayan adamın etlerini ye ve bu ziyafet sana müjde olsun."⁸¹ İşin enteresan tarafı Mühelleb b. Ebî Sufrâ'nın Hâricîler üzerine gönderilmesini Basralıların istemesi ve bu konuda Mus'ab b. Zübeyr'e baskı yapmalarıydı. Mus'ab'ın ısrarla yanında kalmayı isteyen Mühelleb'e verdiği şu cevap bunu göstermektedir: "Basralılar seni Hâricîlerle mücadele etmek için göndermedikçe benimle savaşa çıkmaktan imtina ediyorlar..."⁸² Anlaşılan Mus'ab b. Zübeyr asker takviyesi yapacağı önemli şehirlere birisi olan Basra'da ahaliye tam manasıyla söz geçirememektedir. Basralıların bu tavırlarında Abdülmelik'in Mus'ab'ın elini zayıflatmak üzere yaptığı faaliyetlerin etkisi muhakkak fazla idi. Zira o, Irak ileri gelenleriyle sürekli karşılıklı olarak mektuplaşmaktaydı.⁸³ Öte yandan Mus'ab'ın bazı icraatlarından rahatsız olan bölge insanı da Abdülmelik'i destelemekte Mus'ab'ın yenilmesi için çaba sarf etmekteydi. Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan bunlardan birisiydi. O, kardeşi Nabi b. Ziyad'ın yaptığı eşkıyalık sonucunda Mus'ab tarafından öldürtülmesini içine sindirememektedir. Kardeşinin öcünü almak için Mus'ab'ın birlikleriyle çatışmalara girdi. Ancak başarılı olamayarak Abdülmelik b. Mervân'a sığındı ve onun ordusunda görev aldı.⁸⁴

Abdülmelik b. Mervân hazırlıklarını tamamlayıp harekete geçti. Kardeşi Muhammed b. Mervân ve Halid b. Abdullah'ı öncü birliklerin başında görevlendirerek ordunun kalanıyla Karkisiya'ya geldi ve şehri kuşattı. Kuşatmanın uzamasıyla daha fazla dayanamayan ve bir yardım da alamayan şehrin idarecisi Züfer b. Hâris sonunda teslim oldu ve ona biat etti.⁸⁵ Böylelikle Abdullah b. Zübeyr'in Ürdün bölgesindeki hâkimiyetini sona erdiren Abdülmelik Dımaşk'ı da koruma altına almış

⁸¹ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbârü'l-muaffakiyyât*, 440; Taberî, *Târihu'l-ümmen ve'l-mülük*, 6/158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/109; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/145.

⁸² Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbârü'l-muaffakiyyât*, 425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/105.

⁸³ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 7/85.

⁸⁴ Belâzurî, *Fütühu'l-büldân - Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 440.

⁸⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 7/87-88.

oluyordu. Öte yandan civar yerlere dağılmış yaklaşık iki bin süvariden oluşan Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî taraftarı da Abdülmelik'in etrafında toplanmaya başladı.⁸⁶ Abdülmelik tarafında bu gelişmeler yaşanırken Mus'ab b. Zübeyr de 72/691 yılı Rebûlâhir ayının sonu veya Cemâziyelevvel ayının başında ordusuyla birlikte Basra'dan hareket etti. Kûfe'ye geldiklerinde en önemli komutanlarından Ahnef b. Kays vefat etti. Bu ölüm onun komutan atama planında değişiklik yapmasına sebep oldu. Ahnef b. Kays'ın yerini Musul ve el-Cezire valisi İbrahim b. Malik (Eşter) ile doldurdu. Onu derhal yanına çağırıp öncü birliklerin başına koydu ve karargâh kurmak üzere Meskin'e gitti.⁸⁷

Abdülmelik b. Mervân da Meskin'e geldi. Karargâhını kurdu. Bu arada o, vaatlerle kendi yanına adam çekme taktiklerine devam etmekteydi. Basra ve Kûfe ahalisinden Mus'ab'a destek verenleri ona ihanet etmeye çağırmakta, karşılığında maddi kazanımlar ve valilikler teklif etmekteydi. Mus'ab'a ihanet etmeye çoktan razı gibi davranan bu insanların istekleri ve tamahkârlıkları zaman zaman Abdülmelik'i bile hayrete düşürmekteydi. Nitekim kendisinden ısrarla İsfahan valiliğini isteyenlere karşı kullandığı şu sözler bu durumu göstermekteydi: "Bu İsfahan dedikleri nasıl bir yer! Altını ve gümüşü mü var ki bana mektup yazan en az kırk kişi orayı istiyor?"⁸⁸ Abdülmelik'in ilgi alanında Mus'ab'ın en güvendiği komutanları da vardı. Bunlardan birisi İbrahim b. Malik (Eşter) idi. O, Abdülmelik'in kendisine Irak bölge valiliğini teklif ettiği mektubunu okumadan Mus'ab'a teslim etmiş ve mektubun içeriğini ondan öğrenmişti. Mus'ab onun kendisine sadakatinden emin olduktan sonra diğer komutanlarının durumu hakkında ondan bilgi aldı. İbrahim ona Abdülmelik'in birçok komutana benzer teklifler içeren mektuplar gönderdiğini bunların sadakatinden emin olunamaya-

⁸⁶ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zehab*, 3/108-109; İsfahânî, *el-Eğâni*, 19/131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/105.

⁸⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 7/84, 88. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zehab*, 13/08; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/105; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 5/302; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/143; Zehebî, *el-İber li-haberi men ğaber*, 1/59.

⁸⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 7/89; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 6/157; İsfahânî, *el-Eğâni*, 19/131-132; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk*, 16/241; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/105; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/31.

çağını bu yüzden boyunlarının vurulmasını teklif etti. Bu teklifi kabul görmeyince en azından zincire vurulup savaş bitene kadar Medain'deki Kisra'nın sarayına hapsedilmelerini istedi. Ancak Mus'ab b. Zübeyr, İbrahim'in bu uyarıları ve tekliflerini kabul etmedi bu kişilere karşı bir tedbir almadı.⁸⁹ O muhtemelen, İbrahim'in teklifini yerine getirdiğinde liderleri tutuklanan ve belki de öldürülen aşiret mensuplarının bu durumu kabul etmeyeceklerinden ve isyan edeceklerinden endişe duymaktaydı. Böyle bir durumda savaş başlamadan kendi aleyhine bitebilir, daha kötüsü bu kişiler tarafından öldürülebilirdi. Öyle ya da böyle bu insanlara güvenmekten başka çaresinin olmadığını düşünmekteydi. İşler İbrahim'in dediği şekilde gelişir adamları ihanet ederlerse de artık yapacak bir şeyi yoktu. Yani Mus'ab, Abdülmelik ile gireceği savaşa bu halet-i ruhiye ile girmişti. Ancak ne yazık ki, işler İbrahim'in dediği şekilde gelişecekti. Abdülmelik b. Mervân'ın ihanet teklifine sıcak bakanlar Attâb b. Verkâ, Ziyad b. Amr ve Malik b. Misma' gibi Mus'ab'la geçmişlerinde sorunlar yaşayan kimselerdi ve bir şekilde ondan intikam almak istemekteydiler.⁹⁰ Nitekim bunlar makam ve dünyevi kazanç vaatlerine kanarak böyle bir ihanetin içerisine girmemeleri gerektiğini söyleyen kimselere karşı kulaklarını tıkayacaklardı.⁹¹

Savaşa başlamadan önce Abdülmelik b. Mervân, bir elçi göndererek ağabeyinin halifelik davasından vazgeçmesini, böyle yaparsa kendisinin de bu işten vazgeçeceğini, halife seçimini akil kişilerden oluşan şûra heyetinin yapmasını içeren bir teklifi Mus'ab b. Zübeyr'e bildirdi.⁹² Söz konusu teklifi Mus'ab düşünmeden reddetti. Nihayet savaş öncü kuvvetlerin çarpışmalarıyla başladı. Öncü kuvvetlerin ilerleyen saatlerde zayıfladığını gören Mus'ab takviye birlikler gönderme ihtiyacı hissetti

⁸⁹ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-muaffakiyyât*, 426; Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 7/89-91; Mes'ûdî, *Mürâcu'z-zehab*, 3/109; İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimeşk*, 16/231; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/105; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 5/303; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/143; Zehebî, *el-İber li-haberi men gâber*, 1/59.

⁹⁰ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 5/158; İsfahânî, *el-Eğâni*, 19/132; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 5/303; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/315.

⁹¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 7/99; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/157; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/105-106.

⁹² Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-muaffakiyyât*, 426; Belâzurî, *Ensâbu'l-ecraf*, 7/91; İsfahânî, *el-Eğâni*, 19/132; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/111; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/106.

ve Attâb b. Verkâ komutasında bir birliği İbrahim b. Hâris'e yardıma gönderdi. Ancak bilmediği bir şey vardı. Attâb, Abdülmelik ile anlaşan kişilerden birisiydi. Nitekim karanlık bastırınca o, birliğiyle firar ederek İbrahim'i yalnız bıraktı. Böyle bir durum karşısında halet-i ruhiyeleri altüst olan İbrahim'in askerleri Muhammed b. Mervân'ın şiddetli hücumlarını karşılayamaz hale geldiler ve sonunda bozguna uğrayıp kaçmaya başladılar. İbrahim'in etrafı ise Muhammed'in askerleriyle sarılmıştı. Onlara karşı koymaya gayret gösterdi. Ancak başarılı olamadı ve Ubeyde b. Meysere tarafından öldürüldü. Başı kesilerek Abdülmelik'e sunuldu.⁹³ Sabah olduğuunda Abdülmelik öncü kuvvetlerin başarısının da moraliyle ordusuna hareket emri verdi ve asıl savaşın olacağı mekâna 15 Cemâziyelevvel 72/691 Perşembe günü Deyrulcâselik'e geldi.⁹⁴ Mus'ab da birliklerini buraya getirdi ve harp nizamına soktu. İbrahim b. Hâris'in başına gelenlerin üzüntüsünü atamadığı ve artık güveneceği bir adamının kalmadığını düşünüdüğü anlaşılan Mus'ab birliklere ayırđıđı ordusunun komutanlarına başlarına buyruk hareket etmeyip emri doğrultusunda ilerlemelerini söyledi. Kendisi de en ön safa geçip komutanlara hücum emrini verdi. İşte o zaman Mus'ab ihanetin büyüğünü gördü. Abdülmelik ile anlaşan çok sayıda komutan onun hücum emrini dinlemedi ve birlikleriyle ayrılıp savaş alanını terk ettiler. Mus'ab'ın emrinde yetmişe yakın adam kalmıştı.⁹⁵ Durumun kendisi açasından hiç de iç aacı olmadığını görmekteydi. Ancak sonuna kadar savaşmakta kararlıydı. O kendisiyle Hz. Hüseyin'in durumunu kıyaslamaktaydı. O nasıl ki Emevî birliklerine pes etmemişti. Mus'ab da öyle yapacaktı.⁹⁶ Abdülmelik eski dostunun böyle bir son ile ölmesini istemiyordu. Nitekim kardeşi Muhammed ile birlikte ona ve oğlu İsa'ya eman verdiğini bildirdi. O kendisi için bu teklifi reddetti. An-

⁹³ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/158; Mes'ûdî, *Mürücu'z-zehab*, 3/111; İsfahânî, *el-Eğânî*, 19/133; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/106; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 5/303; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/315.

⁹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/183; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşek*, 16/249; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 5/527; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/320.

⁹⁵ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-muwaşfakiyyât*, 428.

⁹⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 7/99; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/159; Mes'ûdî, *Mürücu'z-zehab*, 3/111; Ebû Hilâl Hasen b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *el-Evâil*, thk. Velid Kassab - Muhammed el-Mısırî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1981), 2/52; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/106.

çak oğlunun bu teklifi kabul edip canını kurtarmasını istiyordu.⁹⁷ İsa'ya Abdülmelik'in teklifini kabul etmesini söylediğinde o, babasına şöyle cevap verdi: “Kureyş kadınlarının seni düşmanın karşısında yalnız ve yardımsız bırakıp ölüme terk ettiğimi ve kendimi kurtardığımı dillerine dolayarak konuşmalarını istemem.”⁹⁸

Oğlunu gitmeye ikna edemeyen Mus'ab onun, emrindeki adamlarla ileri çıkıp savaşmalarını emretti. Ancak kısa süre içerisinde İsa beraberindekilerle öldürüldü.⁹⁹ Oğlu gözleri önünde ölen Mus'ab çadırına gitti. Abdest alarak çadırından çıktı ve çadırını ateşe verdi. Mus'ab'dan kardeşinin intikamını almaya yemin eden Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan onu mübarezeyle davet etti. O, bu teklifi kabul etti ve yaptığı hamleyle onu yaraladı. Onu öldürmeyi kafasına koyan Ubeydullah hiç de mertçe savaşmıyordu. Aldığı yaralardan ötürü iyice bitap düşen Mus'ab'ın üzerine askerleriyle hücum etti ve onu öldürdü.¹⁰⁰ Başını gövdesinden ayırdı ve Abdülmelik'e takdim etti. Yaptığı iş karşısında kendisine verilen bin dinar bahşisi de kabul etmedi ve: “Mus'ab'ı sana itaat ettiğim için değil, kardeşim Nabi'nin intikamını almak için öldürdüm” diyerek cevap verdi.¹⁰¹ Abdülmelik b. Mervân, Mus'ab ile oğlunun cesetlerinin bulunmasını ve gömülmesini emretti.¹⁰² Savaş meydanında işlerini tamamladıktan sonra Kûfe halkının bey'atını almak üzere şehre geldi. Merasimin ardından idareci ataması yapıp Dımaşk'a doğru yola çıktı. O, artık Irak ve doğusunda bulunan bütün toprakların yeni hâkimiydi.

⁹⁷ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-muaffakiyyât*, 428 Belâzurî, *Ensâbu'l-çşraf*, 7/92; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, 2/52.

⁹⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-çşraf*, 7/92.

⁹⁹ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-muaffakiyyât*, 428; Belâzurî, *Ensâbu'l-çşraf*, 7/93; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/158-159; Mes'ûdî, *Mürücu'z-zehab*, 3/112; İsfahânî, *el-Eğâni*, 19/133; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, 2/52; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/107; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 5/304; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/315.

¹⁰⁰ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-muaffakiyyât*, 429; Belâzurî, *Ensâbu'l-çşraf*, 7/94; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/160; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 5/158; İsfahânî, *el-Eğâni*, 19/133; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, 2/52; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 13/105; İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimeşk*, 16/242; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/107.

¹⁰¹ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/160; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/108; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/316.

¹⁰² Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/160; Mes'ûdî, *Mürücu'z-zehab*, 3/114; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/107; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, 5/305.

Kardeşi ve en güvendiği adamı Mus'ab b. Zübeyr'in ölümü ve Irak bölgesinin elden çıkması Abdullah b. Zübeyr'i oldukça derinden etkiledi. Bu olaylar silsilesinden sonra durumu toparlayamayan Abdullah b. Zübeyr, Abdülmelik b. Mervân karşısında daima kan kaybetti. Nihayet Haccac b. Yusuf es-Sekafî'nin kuşatmasını kıramayarak öldürüldü ve dokuz yıllık iktidarı bu şekilde sona erdi.

Sonuç

İslam tarihinin en çalkantılı dönemlerinde çocukluk ve gençlik dönemlerini geçiren Mus'ab b. Zübeyr gerek şahsi yaşamı gerekse faaliyetleri bağlamında ön planda olan bir kişiliktir. Fiziksel özelliği ile yakışıklı bir yapıya sahip olan Mus'ab b. Zübeyr yetiştiği aile çevresinin de etkisiyle güzel ahlaka sahip birey olarak yetişmiştir. İbadet ehli olma, zâhidâne yaşamı sevme, cömertlik, cesur olma, sorumluluktan kaçmama, vefakârlık onun güzel ahlakından sadece bir kaçıdır. Bu özelliklere o ilmi yön de eklemiştir. Abdullah b. Zübeyr'in bakım ve himayesi altında yetişmesi onun ilmi olarak da gelişmesini sağlamıştır. Özellikle hadis ve fıkıh sahalarında yetkin bir kişi olarak döneminde öne çıkmıştır.

Mus'ab b. Zübeyr özellikle ağabeyinin iktidarı sürecinde gelişen olaylar içerisinde yer almasıyla tarihteki yerini almıştır. Abdullah b. Zübeyr'in gönderdiği birliklere komutanlık yaparak başladığı hizmetlerine daha sonra valilik yaparak devam etmiştir. Onun akli melekesinin güçlü olduğunu, insanlarla güzel ilişkiler kurabildiğini, cesaretini gören Abdullah b. Zübeyr onu önce Medine valiliğine getirmiştir. Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî'nin Kûfe'de isyan etmesi ve giderek güçlenmesiyle birlikte işlerin Irak bölgesinde karışması üzerine Mus'ab b. Zübeyr derhal Basra valiliğine görevlendirilmiştir. O, yönetimi eline aldığı günden itibaren uyguladığı yöntem ve icraatlar sayesinde otoritesini iyice tesis etmiş ve düzen ve asayişini yeniden sağlamıştır. Bu arada halkın refah seviyesinin yükselmesi adına adımlar da atmıştır. Ancak gerek Hâricî tehdidi gerekse Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî tehlikesi enerjisinin tamamını bunlar üzerine yoğunlaştırmasını gerekli kılmıştır. Özellikle

Kûfe'den Basra'ya gelen çok sayıda insanın anlattıkları üzerine Muhtâr'ı ortadan kaldırma zamanının geldiğini düşünmüştür. Ordusuyla birlikte önce Harûrâ'da yendiği Muhtâr'ı daha sonra Kûfe'de valilik konağında kuşatmıştır. Giriştiği huruç harekâtında başarılı olamayan Muhtâr'ın öldürülmesinden sonra Kûfe'de kontrolü sağlayan Mus'ab ağabeyinin atamasıyla hem Basra'nın hem de Kûfe'nin idarecisi olarak Irak genel valiliğine getirilmiştir.

Muhtâr b. Ebû Ubeyde es-Sekafî ile Mus'ab b. Zübeyr kapışmasını sessizce izleyen Abdülmelik b. Mervân Emevî Devleti'nde kontrolü iyice sağladıktan ve Şam bölgesinin güvenliğini tam olarak tesis ettikten sonra Irak üzerine yürümeye karar vermiştir. Siyasi anlayış ve yönetim tarzı bağlamında Muâviye b. Ebû Süfyân'a çok fazla benzeyen ve bundan dolayı da II. Muâviye olarak adlandırılan Abdülmelik b. Mervân bir yandan askeri hazırlıklarını tamamlamaya çalışırken bir yandan da Basra ve Kûfe ahalisini Mus'ab'a karşı gelmeye ikna etmeye çalışmıştır. Bunun yanında Mus'ab'ın güvendiği komutanlarını da makam ve mal ile kendi yanına çekip ona ihanet etmeye zorlamıştır. Abdülmelik b. Mervân gibi bir siyaset dâhisinin bu hazırlıklarına karşı bir tedbir alamayan, adamlarının ihanetine karşı uyanık olması uyarılarını dinlemeyen, önemli komutanlarından yoksun bir şekilde savaş meydanına gelen Mus'ab b. Zübeyr için artık kaçınılmaz son gelmiştir. Nitekim o, adamlarının ihaneti neticesinde Deyrulcâselik'te yenilmiş, kadim dostu Abdülmelik'in kendisine verdiği emanı kabul etmeyerek savaşa devam etmiş ve sonuçta öldürülmüştür.

Mus'ab b. Zübeyr'in ölümü ve Irak bölgesinin elden çıkması Abdullah b. Zübeyr'in sonunun başlangıcı anlamına gelmektedir. Nitekim o, bu kayıptan sadece bir yıl sonra Haccac b. Yusuf es-Sekafî'nin kuşatmasını kıramayarak öldürülmüş ve dokuz yıllık iktidarı böylelikle sona ermiştir.

Kaynakça

Akkoca, Fatih. *Mus'ab b. Zübeyr'in (v. 72/691) Hayatı ve Şahsiyeti*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Aycan, İrfan. "Mus'ab b. Zübeyr". *DİA*. 31/227. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Ensâbu'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyad Zirikli. 1. Baskı. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân – Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Târîhu'l-kebir*. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Ebû Hâtim er-Râzî, Muhammed b. İdris b. Münzir. *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dil*. 9 Cilt. Beyrut: Meclis Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1952.
- Ebû Hilâl, Hasen b. Abdullah b. Sehl el-Askerî. *el-Evâil*. thk. Velid Kassab - Muhammed el-Mısrî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1981.
- İsfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin. *el-Eğâni*. thk. İhsan Abbas. 24 Cilt. Mısır: el-Heyetü'l-Mısrıyye el-Âmme, 1992.
- Erkoçoğlu, Fatih. *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervân*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Halîfe b. Hayyât, Ebu'l-Amr el-Uşfurî. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Süheyl Zekkâr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1993.
- Halîfe b. Hayyât, Ebu'l-Amr el-Uşfurî. *Kitâbu't-Tabakât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Bağdat: Matbaâtü'l-Ânî, 1967/1387.
- Hatîb el-Bağdâdî, Hâfız Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- İbn Abdîrabbih, Ahmed b. Muhammed el-Fakîh. *el-İkdu'l-ferid*. thk. Abdülaziz er-Râhinî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983/1404.
- İbn Asâkir, Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah b. el-Hasan Ebu'l-Kâsim ed-Dimeşkî. *Târîhu Medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbu'd-Din Ebû Said Ömer bin Ğarame el-Amrî. 80 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Hacer, Şihâbüddin Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Askalânî. *Ta'cîlu'l-menfa'a*. thk. İkrâmullah İmâd el-Hak. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996/1417.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim et-Temimî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Kitâbu's-sikât*. nşr. Muhammed b. Abdülmuîn Hân. 10 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1319/1973.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 21 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1990.

- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi târihi'l-mülûki ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata - Mustafa Abdülkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992/1412.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. el-Esîr. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kadı. 9 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1987.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûcu'z-zehab ve meâdinu'l-cevher*. thk. Kemal Hasan Mer'i. 1. Baskı. 4 Cilt. Sayda: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Kütübî, Muhammed b. Şakir. *Fevâtü'l-vefeyât*. thk. İhsan Abbas. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1973.
- Küçük, Raşit. "Abâdile". *DİA*. 1/7. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Şakir, Mahmud. *Târihu'l-İslâmî*. 8. Baskı. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Maârif bi-Mısır, 1964.
- Tözluyurt, Mehmet. *Kur'an Gelenek İlişkisi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnavut. 23 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İber li-haberi men ğaber*. thk. Ebû Hacir Muhammed es-Saîd b. Beysûnî Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdusselam Temurî. 52 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991.
- Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî. *Cemheratu nesebi Kureys ve ahbâruhû*. thk. Abbas Hanî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî. *el-Ahbâru'l-muvaffakiyyât*. thk. Sami Mekkî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Zübeyrî, Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab. *Kitâbu Nesebi Kureys*. 3. Baskı. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1953.

Summary

While the Umayyad State which entered the process of disintegration after the death of Yazīd b. Mu‘āwiya was trying to recover after the Marwān b. al-Hakam came to power, ‘Abdallāh b. al-Zubayr who declared his caliphate in Mecca was getting stronger and stronger. As a matter of fact, almost all Islamic lands, except the Damascus region, recognized his sovereignty. One of the most important actors of his nine-year rule was his brother is Mus‘ab b. al-Zubayr. After his father’s death, he was always loyal to his older brother, under whose tutelage he grew up. So much so that, for the prosperity of his brother’s power, he did not refrain from fighting against his sincere friend ‘Abd al-Malik b. Marwān. Even when he was betrayed and left alone in the Battle of Dayr al-Jāthaliq, he never accepted ‘Abd al-Malik’s act of grace. Mus‘ab b. al-Zubayr who orphaned at a young age but was educated by Asmā’ bint Abī Bakr and grew up in a family with strong scientific knowledge also became a person who made a name for himself with his devotion to worship and piety, in addition to his physical attractiveness. Mus‘ab b. al-Zubayr found himself in these events under the influence of the political conjuncture of the period in which he grew up and he fulfilled the role that fate had assigned to him. Thus, he took his place among the distinguished figures of Islamic history with the right or wrong decisions he made.

Mus‘ab b. al-Zubayr who spent his childhood and youth in the most turbulent periods of Islamic history is a prominent personality in terms of both his personal life and his activities. Mus‘ab b. al-Zubayr who has a handsome appearance with his physical characteristics grew up as an individual with good morals, thanks to the influence of his family environment. Being a person of worship, loving the ascetic life, generosity, being brave, not avoiding responsibility, and loyalty are just some of his good morals. He also added scientific direction to these features. Growing up under the care and protection of ‘Abdallāh b. al-Zubayr also let him to develop scientifically. He stood out in his time as a competent person especially in the fields of hadith and fiqh.

Mus'ab b. al-Zubayr took his place in history especially by taking part in the events that occurred during his brother's rule. He started his service by commanding the troops sent by 'Abdallāh b. al-Zubayr and later continued by serving as governor. Seeing that his mental faculty was strong, that he could establish good relationships with people, and that he was brave, 'Abdallāh b. al-Zubayr first appointed him governor of Medina. After the Mukhtār b. Abû Ubayda al-Thakāfi rebelled in Kufa and became increasingly powerful, matters became complicated in the Iraqi region. Mus'ab b. al-Zubayr was immediately appointed as the governor of Basra. Thanks to the methods and actions he implemented since the day he took control, he established his authority and restored order and security. Meanwhile, he took steps to increase the welfare level of the people. However, both the Kharijite threat and the Mukhtār b. Abû Ubayda al-Thakāfi threat made it necessary for him to focus all his energy on these. He thought that it was time to eliminate the Mukhtār, especially after the stories of many people who came to Basra from Kufa. He and his army first defeated Mukhtār in Harura and then besieged him in the governor's mansion in Kufa. After the murder of Mukhtār, who was unsuccessful in the sortie he attempted, Mus'ab, who took control of Kufa, was appointed as the governor general of Iraq as the administrator of both Basra and Kufa, with the appointment of his brother.

Abd al-Malik, who silently watched the fight between Mukhtār and Mus'ab, decided to march on Iraq after establishing control over the Umayyad state and fully establishing the security of the Damascus region. Abd al-Malik, who was very similar to Mu'āwiya in terms of his political understanding and management style and was therefore called Mu'āwiya II, tried to complete his military preparations while also trying to persuade the people of Basra and Kufa to oppose Mus'ab. In addition, he pulled Mus'ab's trusted commanders to his side with positions and property and forced them to betray him. The inevitable end has come for Mus'ab, who could not take any precautions against the preparations of a political genius like Abd al-Malik, did not listen

to the warnings to be alert against the betrayal of his men, and came to the battlefield without his important commanders. As a matter of fact, he was defeated in Dayr al-Jāthalīq as a result of the betrayal of his men, and he continued the war by not accepting the trust given to him by his old friend Abd al-Malik and was ultimately killed. The death of Mus'ab and the loss of the Iraqi region means the beginning of the end for 'Abdallāh b. al-Zubayr. As a matter of fact, just a year after this loss, he was killed after failing to break the siege of Hajjaj, thus ending his nine-year rule.